

ANTONIUS DE BONFINIS: RERUM HUNGARICARUM DECADES

Tomus IV. Pars II. Appendix – Fontes – Index. Edd. Margarita Kulcsár et Petrus Kulcsár. Bp. 1976. Akadémiai K. 285 l. (Bibliotheca Scriptorum Medii Aevorum. Series Nova.)

Bonfini Magyar Történetének első három kötete (az I–III. decas) éppen negyven éve, a negyedik kötet-első fele pedig (a IV–V. decas) több mint harminc esztendővel ezelőtt látott napvilágot. A szöveg kiadói jó előre jelezték (I. I. p. LIV.), hogy kiadásuk, túl a „magyar Livius” munkáján, azokat az alkalmi költeményeket, előszavakat és magyarázó jegyzeteket is tartalmazza majd, melyeket a Magyar Történet korábbi kiadói jónak láttak a műhöz hozzáfűzni: mindezt appendixként, a IV. kötet tervezett második felében. Szándékuk végrehajtására azonban nem engedtek időt nekik sem a történelem, sem saját sorsuk párkái; így esett, hogy tervüket már nem ők, Fögel József, Iványi Béla és Juhász László, hanem Kulcsár Margit és Kulcsár Péter váltották valóra, négy évtizedes késéssel. Az 1936-ban megkezdett Bonfini-kiadás csak most, kettejük jóvoltából vált teljessé.

Az I–IV/1. kötet még Juhász László méltán híres sorozatában jelent meg, mely 1930 és 1945 között, magyar és külföldi tudósok közreműködésével, egész sor latin nyelven író, közép- és újabb kori szerző művét tette hozzáférhetővé, mintegy negyven kötetben. A Bonfini-mű IV/1. kötete egyike volt a sorozat utolsó köteteinek (mert, noha a címlapon dátumként 1941 olvasható, igazában 1945-ben hagyta el a sajtót); Kulcsár Margit és Kulcsár Péter befejező Appendix viszont egy új sorozatot indít útjára. Olyan új sorozatot, mely azonban célkitűzéseiben – s ezért címében is – szorosan Juhász László kezdeményezéseivel kapcsolódik, azaz továbbra is magyarországi eredetű, illetve magyar vonatkozású latin szövegeket szándékozik publikálni, természetesen a külföldi kutatók bevonását sem zárva ki. Az Appendix tehát, hadd mondjam ki, engedve az alkalom csábításának, élő szimbólum: híd és összekötő kapocs, befejezés és egyszerre kezdet is, mégpedig, legalább a jelekből ítélve, nagyon is ígéretes kezdet. A Series Nova körvonalai ugyanis már most kezdenek kirajzolódni: a Bonfini-appendixhez rövidesen csatlakozik (sajtó alatt

lévén) Schesaeus eposza, ugyancsak készülöben van már Vitéz János beszédeinek és leveleinek egy minden eddiginél pontosabb és teljesebb kiadása; s itt, a megújódott BSMRA keretében jelenik majd meg Dudith András magyar–lengyel együttműködéssel készülő, négy kötetre tervezett levelezése is, hogy csupán néhányat említsék a nem is olyan távoli jövő újdonságai közül.

Persze Kulcsár Margit és Kulcsár Péter munkáját távolról sem ez a szimbolikus jelleg avatja becessé; értékét önmagában is elégségesen biztosítja az, hogy részletes és más-más megközelítésű, nem is térkép: valóságos térkép-sorozatot ad a Bonfini történeti művét bűvárlók kezébe. Hogy mit jelent Bonfini műve a magyar történelem, kivált a 15. század második felének története szempontjából, fölösleges hangsúlyoznom; de akkor mindjárt az is evidens, milyen értéke lehet a Rerum Hungaricarum Decades renetegében megbízható tájékoztatást, útmutatást nyújtó kalauznak, főleg, ha az a kalauz még előzékenyen sokrétű is, amit a Bonfini-appendixről akár felületes olvasója-lapozgatója is hamar és készségesen elismerhet.

A kötet elején (p. 11–102) kaptak helyet azok az előszavak, versek és magyarázó jegyzetek, melyek közreadását már a szöveg azóta elhunyt kiadói is tervbe vették: szám szerint harminc rövidebb-hosszabb írás, az 1543 és 1771, vagyis Martin Brenner és Bél Mátyás kiadásai közti időből. Tartalmuk, jellegük, súlyuk s persze terjedelmük is erősen változó, mégsem nehéz belátni, hogy Juhász Lászlókat nem valami absztrakt teljesség-igény hajtott, mikor ezeket a – javarészt nehezen hozzáférhető, régebbi kiadásokba zárt – írásokat újból publikálni akarták. Ott vannak Iohannes Herold terjedelmes kommentárjai (no. V., p. 19–71), melyek a Bonfini-filológia nem egy eredményében maig érvényes kezdeteit jelzik; vagy Martin Brenner, Szikszói Fabricius és Zsámboki János előszavai (nos. I., VI., XIV.), melyek viszont egy-egy kiadás előtörténetére és

körülményeire, sőt, Bonfini ürügyén a kor történetzsemléletére vetnek fényt – vagyis ezek az írások mind-mind Bonfini és műve utóéletének alig nélkülözhető dokumentumai. A szövegek közlése egyébként nem adhat különösebb panaszra okot: igaz, az elszórt görög idézetek általában hibásak, de ehhez egyfelől, sajna, hozzádedződhattünk már, másfelől a hibák zömmel az ékezetekre korlátozódnak, a latin textus sajtóhibái pedig, ha vannak is ilyenek (a 18. lapon például az a *notho Colomanni caeca Belae calamitas augetur* mondat *caeca* szava helyett nyilván *caeco* olvasandó, stb.), nem haladják meg a szokásos mértéket, s mindenesetre a tûrés határon belül maradnak.

Kulcsár Margit és Kulcsár Péter azonban messze „túltesztelték” a Bonfini-mű kiadónak negyvenesztendősi ígérését. Az imént említett szövegek után ugyanis még négy „terkép” következik: a Bonfinitól idézett szerzők listája (p. 103–106), egy összefoglalás a decasok forrásairól (p. 107–152), továbbá a *Rerum Hungaricarum Decades* szövegében előforduló hibák (p. 155–160), s a decasokban, illetve az appendixként közölt írásokban szereplő nevek (p. 161–285) jegyzéke.

Az első két, ilyen jellegű kötetekben talán szokatlan, de annál örvendetesebb „ráadás” annak köszönheti létét, hogy Kulcsár Péter külön monográfiában igyekezett tisztázni a *Rerum Hungaricarum Decades* keletkezés-történetével és forrásaival összefüggő problémákat (l. Bonfini Magyar Történetének forrásai és keletkezése – *Fonti e genesi della storia ungherese di Bonfini*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973), s így könnyű volt eredményeit itt táblázatba foglalnia: előbb Bonfini forrás-hivatkozásait szedve csokorba (s nemcsak a névre szóló, hanem a határozatlan, „egyesek szerint”, „többek szerint”, „sokan állítják” típusú utalásokat is), aztán térve át, a Magyar Történet decasainak, könyveinek és caputjainak sorrendjében, az általa kinyomozott források megjelölésére, tételes felsorolására. Végeredményben tehát a kutató ritka szerencsés helyzetben van, fehér holló lévén az a szövegkiadás, mely mellé ilyen információ-tárat csatolnának: a Bonfini-szövegben ugyanis szinte minden passzus eredetéről bárki pillanatok alatt, egyetlen rálapozással felvilágosítást kaphat.

Akár a források részletezése, a Bonfini-szövegben előforduló hibák lajstromba vétele és javítása is értékes segítség, külön is szót érdemlő támasz az olvasónak. Nem csupán azért, mert a lajstrom közel harmadfélszáz tételből áll (egy részük még a Fögel, Iványi és Juhász kritikai apparátusaiban közölt javításokra támaszkodik), hanem azért is, és azért igazán, mert a javítási kísérletek korántsem csak a kiadás sajtóhibáit javítják: ellenkezőleg, kiterjednek szá-

mos, Juhászáktól is átvett, hibás vagy annak érzett olvasatra. S bár alighanem különösebb mankó nélkül, kapásból is tudnánk javítani, ha a szöveg (1, 7, 67) kaján betűtűvesztéssel Ildikó *incomparabilis vetustas*-áról beszél a helyes *venustus* helyett (p. 154), a teljesség kedvéért az egyszerű sajtóhibákat sem ártott rögzíteni; vannak viszont a szövegben, főleg a tulajdonnevek esetén, az előbb említettnél és a hozzá hasonlóknál alattomosabb, jóval nehezebben orvosolható romlások, ahol ugyancsak jól jön vagy egyenesen nélkülözhetetlen a hibajegyzék segítségével. Némely javítás létjogosultsága azonban, úgy érzem, kétséges. Így például a *Thoris-mundus Tolosam victor rediit* (1, 7, 83) *victor* szavával szemben a jegyzék *vero* olvasatot javasol (p. 154), ami ugyan nem elképzelhetetlen, csak éppen nem is tűnik feltétlenül indokolt-nak; *Thoris-mundusról* ugyanis valóban elmondható, hogy „győztesként” tért meg Tolosába a hunokkal vívott ütközetből.

Legtöbb használója természetesen a kötetet záró, impozáns névmutatónak lesz, mely a Magyar Történet és az appendix gyanánt közölt szövegek összes személy-, nép- és földrajzi nevét tartalmazza, sőt, ahogyan Kulcsár Péter szerényen tárgyilagos bevezetőjéből (p. 7–10) kiderül, a népnevek melléknévi alakjait is, „ha személyeket vagy helyeket jelölnek” (p. 8). Bízást beérhetnének a névmutató gazdaságával, csak hogy a recenzius hivatalból feneketlen étvágyú és gyanakvó lény, következképp könnyen beleköthet az imént idézett megszorításba. Elvégre a személynevek és földrajzi nevek melléknévi formái gyakorlatilag mindig „személyeket vagy helyeket” jelölnek: miért nem lehetett akkor ezeket is regisztrálni? Miért csak a népnevek melléknévi formáinak jutott osztályrészül ez a kiváltság? Egyetlen, talá-lomra kiválasztott teszt-lapon például (l. p. 97 = 1, 4, 224–235) a névmutatóba hiány-talanul bekerült huszonhat főnévi alak mellett a következő két melléknévi forma található: *templum Delphicum* (226) és *A relaten-sis episcopi* (235). Talán nem szólnék semmit, ha a Delphoi-i templom akármilyen tucattemplom-cska volna; de az antik Hellas életére, egyebek közt politikai életére, tudott dolog, a templom papsága évszázadokon át óriási hatást gyakorolt, tehát a *Delphicum* alak nemcsak helyet, hanem ráadásul nagyon is fontos helyet jelöl; ami pedig az *Arelaten-sis episcopi* kifeje-zést illeti, ott a jelző egyszerre vonatkozik helyre is, személyre is...

Ezek azonban csak parányi, alig is észre-vehető szépség-hibák egy olyan munkán, melyet hálával és haszonnal forgathat a Bonfini iránt érdeklődő. S amely méltó összekötő kapocs a BSMRA régi és új sorozata között.

Sepešy Tibor

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 2. Szerkesztik Vargha Kálmán és V. Windisch Éva. Bp. 1975. Akadémiai K. 925 l.

Az MTA Irodalomtudományi Intézetében készülő, nyolc kötetre tervezett magyar irodalomtörténeti bibliográfia új, hatalmas kötettel gyarapodott. A sorozat második darabja a felvilágosodás és a reformkor, majd az 1848–1849-es forradalom időszaka magyar irodalmára vonatkozó bibliográfiák, szövegkiadások, könyvek, tanulmányok és cikkek könyvészeti adatait tartalmazza.

Bevezetőjében a szerző igen pontos és fogalmilag élesen körülhatárolt tájékoztatást ad azokról az alapelvekről és gyűjtő-elrendező módszerről, amellyel munkáját végezte. Eszerint mint a sorozat általában, úgy ez a kötet is a magyar irodalomtudománynak és nem a magyar irodalomnak nyújtja bibliográfiáját: a felvilágosodás és a reformkori magyar irodalom *történetével* foglalkozó munkák összességét foglalja magába. Nem regisztrálja tehát a művek első vagy későbbi kiadásait (ehhez később hozzáfűzők egy megjegyzést), a folyóiratokban megjelent szépirodalmi alkotásokat, általában: nem foglalkozik szépirodalmi munkák megjelenési adataival. Gyűjtőköre az irodalomtörténeti érdekű szövegkiadványok (kiadások, kisebb szövegkiadások, levélpublikációk), valamint monográfiák, tanulmánykötetek, évkönyvek, emlékkönyvek, tudományos folyóiratok, hetilapok és újságok jelentősebb tanulmányainak és cikkeinek feldolgozására terjed ki. Ugyanakkor azonban a bibliográfia – annak megfelelően, hogy éppen ez az a korszak, amikor végbemegy a szépirodalom önállósulási folyamata a tudománytól, vallástól, az erudíció különböző fajtáitól – felöleli a tudományos, művelődéstörténeti és publicisztikai irodalomnak azt a részét is, amelyik szorosan kapcsolódott a korszak irodalmi életéhez. Az is indokolja ezt, hogy ezek az évtizedek a polgári nemzetté válásnak, egyszerűsödésnek a nemzeti lét állandó fenyegetettségének évtizedei, amikor is a politikai publicisztika műfajai elválaszthatatlanok az irodalom mozgásától.

A vállalkozás elsődleges célja tehát az 1772–1849 közötti korszakra vonatkozó, e korszak kezdete óta létrejött irodalomtörténeti munkásság összegzése. Nem extenzív teljességgel – az mérhetetlenül felduzzasztotta volna az anyagot, hanem intenzívvé, azaz válogatással: a jelentéktelen megnyilatkozások elhagyásával. Ez utóbbi nyilvánvalóan a régebbi cikkanyagra vonatkozik: ahogyan haladunk előre az időben, akként válik a bibliográfia mennyiségileg is

teljessé. (Kár viszont, hogy az előszóban nem adja meg a szűrés, a régebbi anyag szelekciójának alapelveit.)

Szerkezetileg a kötet két részre oszlik: egy *általános* és egy *személyi* részre. A sorozat első kötetével ellentétesen nem a korszakok szerint tagolja összeállítását, hanem a fenti két részbe vonja be – az általános rész egyes fejezeteiben helyenként korszakokra bontva, a személyi részben azonban egyetlen írói betűrendben csoportosítva – a felvilágosodás és a reformkor relatíve teljes szakirodalmát. Így valóban célszerűbben kezelhetővé vált a bibliográfiai kézikönyv.

Az általános rész elején felsorolást ad azokról a kézikönyvekről és segédkönyvekről – bibliográfiákról, repertóriumokról, kéziratári katalógusokról, levéltári leltárakról, lexikonokról, szótárakról, irodalomtörténeti szintézisekről, antológiákról és szöveggyűjteményekről –, amelyek a jelzett periódus kutatásához nélkülözhetetlenek. Ugyanitt közli oly művek adatait is, amelyek nem csupán a jelzett időszakokkal, hanem a magyar irodalom egészének történetével foglalkoznak, ismeretük viszont elengedhetetlen a felvilágosodás és a reformkor kutatói számára. E részben adja meg továbbá a magyar irodalom egész történetére vonatkozó általános bibliográfiák időrendi felsorolását, majd az országos és megyei hírlapbibliográfiák majdzékét, a rokottudományok fontosabb bibliográfiáit. Mindezzel olyan becses összefoglaló segédanyagot bocsát a kutató, illetve az érdeklődő olvasó kezébe, amely – túl a tárgyalt korszakon – kiindulópontul és útmutatóul szolgálhat a legkülönbözőbb irányú és jellegű tájékozódás számára.

Az alapvető források megadása után az általános rész több fontos problémakör szerint pártázza végig és rendszerezi magát a történeti folyamatot. *Az irodalom elvi és elméleti kérdései* című fejezet például az irodalom és az irodalmi fejlődés teoretikumának és az időszak esztétikai irodalmának bibliográfiáját foglalja magába. Külön rész foglalkozik *Az irodalmi műfajok és kifejezőeszközök* elméletével, majd *Az irodalmi folyamat története* című fejezet kortörténeti áttekintéseket ad a legfontosabb forrásokról és történeti feldolgozásokról – az összefoglaló művektől a részletkérdések irodalmáig. Itt kapott helyet az eszmei-politikai áramlatok és a jelentősebb nyelvi-irodalmi viták irodalma, s e fejezetben található az irodalmi és

stílusirányzatok, valamint az irodalmi témák és tárgyak történetének bibliográfiája is: *Az irodalmi élet és keretei* című fejezet azokat a forrásadatokat gyűjti egybe, amelyek a korszak intézményeire vonatkoznak. Itt kapunk tehát összefoglaló tájékoztatást az Akadémia és más társaságok, nyomdák, cenzúra, könyvkiadás, könyvtárak, időszaki sajtó, színház és iskolák könyvészetére vonatkozólag. Az általános rész utolsó fejezete a *magyar irodalom és a világ-irodalom kölcsönhatásával* foglalkozik. Ez az adatsorozat öleli fel a kapcsolatok története mellett a magyar irodalom és szellemi élet külföldi visszhangjával foglalkozó munkákat.

A kötet második része az egyes szerzőkre vonatkozó anyagot tárja fel, az ún. személyi bibliográfiát. Az egy-egy szerzőre vonatkozó könyvészet azután két főrészre tagolódik tovább: a *Szövegek és az Irodalom* című fejezetekre. A *Szövegek* megadja a fontosabb tudományos igényű kiadásokat, a folyóiratokban megjelent kisebb szövegek közléseit, végül az író publikált levelezését. Az *Irodalom* című fejezet az íróra vonatkozó általánosabb jellegű szakirodalmat, majd az egyes művekből írt tanulmány- és kritikai anyagot öleli fel. Nagyobb életművi szerzők esetén a következő tematikus bontás szerint rendszerezi az anyagot: összefoglaló munkák, életrajzi források és feldolgozások, az író munkásságával, értékelésével foglalkozó írások, az író hatása, utóélete, műveinek kiadástörténete, külföldi fogadtatása. Ezek a „hálók” azután valóban alkalmasak arra, hogy általuk az elmúlt évszázadok tengeréből ki lehessen merni és osztályozni minden arra érdemes adatot, adalékot.

Kókay György hatalmas munkát végzett: ennek méreteire már az átnézett kiadványok jegyzéke is következtetni enged. Háromszázhetven periodikát, azaz folyóiratot, szemlét, évkönyvet, almanachot, tudományos közlemény-sorozatot, értesítőt, actát búvárolt át feladatának megvalósítására. Azokon belül pedig természetesen az évfolyamok sokaságát. Csak egypár példát ennek arányaira: az Irodalomtörténet átnézése egymaga 58, az Irodalomtörténeti Közleményeké 80, az Egyetemes Philologiai Közlönyé 81 évfolyam vizsgálatát jelentette! A nem szakmai jellegű időszaki kiadványok közül például a Katholikus Szemle 77, a Protestáns Szemle 55, a Magyar Zsidó Szemle 64, az egykorú folyóiratok közül a Tudományos Gyűjtemény 25, a későbbi szépirodalmi folyóiratok közül a Nyugat 34 évfolyamát kellett a szerzőnek végigböngésznie, kicéduláznia, majd gyűjtött anyagát megfelelően elrendeznie. De nem kisebb munkát jelentett a tanulmányköteteknek korszakunkra vonatkozó átvizsgálása sem: a szerző 221 ilyen jellegű gyűjteményt nézett tárgya szempontjából át.

Ezek az adatok egyaránt jelzik a munka méreteit, a tudományos apparátus kiterjedtségét, az egybegyűjtött szellemi matéria gazdagságát és széles körűségét.

A kutatók ennek az anyagtömegnek – érdeklődési körüknek megfelelően – különböző részeit hasznosíthatják: e sorok íróját jelenlegi munkájában például *Az irodalmi folyamat története* fejezetcímű alá sorolt anyagcsoportosítás segíti leginkább. Az itt felsorakoztatott iratgyűjtemény-memoár-, napló- és levelezéslista az irodalmi folyamaton túl a kor egész történetébe is bepillantást enged. A bibliográfiának ez a része éppannyira történettudományi érdekű, mint irodalomtörténeti. Feladatát Kókay György a nemzeti művelődés feltérképezőjeként fogja fel. Ennek folytán oly fontos szellemi áramlatok kutatásához kapunk itt segítséget, mint a szabadkőművesség, a jozefinizmus, a nyelvújítás, a nemzeti eszme kialakulása, maga a hazai felvilágosodás, a liberalizmus és az utópista szocializmus. Tegyük azonban hozzá, hogy az utóbbi három áramlat esetén a bibliográfia fájóan mellőzi az *egykorú* anyagot. Kétséggel a szerteágazó és sokszor nehezen követhető források, de egy szigorúan válogatott összeállításra alighanem épp itt lett volna legnagyobb szükség.

Ez utóbbi elmaradásáért részben kárpótol a fejlődésben rendkívül nagy szerepet játszó *nyelvi-irodalmi viták* egykorú kútfőinek, majd irodalomtörténeti feldolgozásainak összeállítása. Kókay György tizenkét alfejezetre csoportosítja anyagát, s a polémiáknak ez a rendje és rendszere – *Az prózadai harc (1781–1789)*, *Révai és Verseghy vitája (1805–1806)*, *Az arkádiai pör (1806–1807)*, *A nyelvújítási harc, az illúzi pör (1823–1826)*, *A Conversations-lexikoni pör (1830)*, *A Pyrker-vita (1831–1834)*, *Az Aurora-per (1834)*, *Színi-kritikai viták (1835–1836)*, *Vita a színi hatásról (1838–1847)*, *Az „Eposzi és a drámai kor” vitája és az „Operaháború”, Viták a Nemzeti Színház műsorpolitikája körül* – egyszerűsre beavat a kor hazai irodalmi eszméinek alakulásába. Feltárja azokat a legfontosabb problémákat, amelyek a művek létrejöttét és az írói pályákat befolyásolták. Ugyancsak hasznos *Az irodalmi témák és tárgyak története* című alfejezet: történelmünk különböző alakjainak (Árpád, Bánk bán, Csák Máté stb.) nyújtva hasznos fogódzókat.

Újszerűt nyújt a vállalkozás azzal is, hogy az *irodalmi élet* feldolgozásakor nemcsak a fővárosi irodalmi élettel veszi számításba – annak összeállításával a Budapest-bibliográfiák és összefoglaló feldolgozások révén amúgy is rendelkezünk –, hanem az egyes városokét (pl. Debrecen, Kassa), sőt országrészekét (pl. Dunántúl, Erdély, Szepesség) – a polgári nem-

zetté válás előrehaladásának irodalmi tükröződését tárva fel ezáltal. Az írók helyzetére, társadalmi státusára, megélhetésére, az olvasókörökre, társaságokra vonatkozó címfelvételek pedig az irodalom történeti szociográfiájához kínál lényeges kiindulópontokat. Ahhoz a stúdiomhoz, amelyben talán a leginkább elmaradtunk. Örömmel állapíthatjuk meg azt is, hogy az irodalmi társaságokra (pl. Almanach Társaság, Eperjesi Kör, Hasznos Ismereteket Terjesztő Társaság stb.) vonatkozó források jó része először került összeállításra hazai bibliográfiában. S ugyanígy először kapjuk meg a legfontosabb kútfők listáját az irodalmi élet kereteiül is szolgáló kaszinók, szalonok, olvasókörök, olvasó egyletek, irodalmi vendéglők, kávéházak tevékenységéről – bár, tegyük hozzá, a kávéházak irodalma (pl. Pilvaxé) jóval bővebb az itt olvashatónál.

Az irodalomtörténeti bibliográfia feladat körén ugyancsak jóval túlmegy a vállalkozás akkor, amikor a *Magyar Tudományos Akadémia* egykorú történetének forrásanyagát nyújtja, nemkülönbön akkor, amikor *Tudománytörténet* címszó alatt a kor hazai filozófiájába, természettudományába, orvostudományába, statisztikai kísérleteibe, gazdaságtudományába vezeti be az olvasót. Ennek révén számos pontos sikerrel valósítja meg azt, hogy a címszavak során és kapcsolódásában *egy korszak egész szellemi-kulturális folyamata kirajzolódjon, hogy az irodalom belső mozgása a nemzeti történelem meghatározottságaiban és a művelődés más területeivel való eleven kölcsönhatásban* – nem síkmetszetként, hanem mintegy „térhatásban” – legyen megfigyelhető, elemezhető és tanulságaiban általánosítható. S hasonlóképpen valósággal könyvtörténeti és nyomdászat-történeti propedeutika az, amit e címszavak alatt a bibliográfia az olvasónak nyújt: Kókay bibliográfiájában egyes vidéki könyvtáraink tevékenységére (pl. egri érsek-megyei könyvtár, gyulafehérvári Batthyány könyvtár) éppúgy támpontokat talál a kutató, mint a jelentősebb nyomdászokéra (Landerer család, Trattnerék), s a sajtótörténet általános bibliográfiájával is az ő jóvoltából rendelkezünk. Végül beavat a kor nevelés- és iskola-történetébe is, ez utóbbit úgyszintén városok szerinti bontásban. Kirajzolódik tehát itt az egész kulturális intézményrendszer, újjáteremtve mintegy azt az érhálózatot, amelyeken belül a nemzeti műveltség hajdani sejtjei, „szövevei” hajdanán felépültek.

Sok mindenről szólhatnánk még elismerően – például a korszak esztétikai gondolkodását mélyen befolyásoló stilisztikák, retorikák és poétikák áttekintéséről, a nálunk oly fontos útirajz-műfaj, a nagyvilágban való korszerű tájékozódás dokumentumainak feltérképezéséről, a

memoárok és naplók számbavételéről – ez azonban esetleg már eltúlozná a vállalkozás értékét. Kókay műve ugyanis nem hibátlan alkotás. (Egy majd ezer oldalas, több tízezer adatot magába foglaló munkától ezt botorság is lenne vární!) Mindenekelőtt azt tartom fogyatékosának, hogy a művek első kiadását klasszikus szerzők esetén is hiába keressük benne. Kétségtelenül nem a magyar irodalom, hanem annak története bibliográfiájára vállalkozik, de a kettő legalább a klasszikusok esetén nem különíthető el teljesen egymástól: egy Batsányi, Kazinczy, Kölcsey stb. könyvésztéhez munkáiknak *editio princeps*ei is szervesen hozzátartoznak. Mellőzésükkel megcsonkul az egyes életművek fejlődéstörténete. Másrészt hiányolom a magyarországi, közelebbről pest-budai német sajtó idevonatkozó anyagának feldolgozását. A bevezetés ugyan azt ígéri, hogy a magyar írókon kívül a „magyarországi”, azaz nem magyar nyelvű írókat is feldolgozták, amennyiben szerepük volt a magyar történeti és irodalmi mozgalmakban, ám a pest-budai német folyóiratokat, így a *Pannoniát*, az *Irist*, a *Spiegel*t és a *Gemeinnützige Blätter*t hiába keressük az átvizsgált folyóiratok jegyzékében. E folyóiratokban pedig számos magyar érdekű anyag található, emellett fontos eszmeközvetítő szerepet tölthettek be: közleményeik jelentős része a reformkor évtizedeiben olyan szellemi anyagot közvetített, amelyik az irodalmi központtá váló Pest-Budán igen hatékonyan táplálta a romantika és a liberalizmus áramlatait. A korszak nagy vitái között nem találjuk a hegeli filozófiáról a harmincas években lefolytatott polémia, és sajnáljuk, hogy az „egyezmenyes” filozófia sem szerepel a kor jelentősebb eszmeáramlatai között. Hiányzik az „irányköltés” 1845–1847-es vitája is, az utolsó nagy irodalmi összecsapás az 1848-as forradalom kitérése előtt.

Megtévesztőnek tartom az irodalmi műfajokat ismertető fejezetbe sorolt *Történetírás* címszót: nem derül ki ugyanis belőle az, hogy itt csupán az írók gyakorolta történetírásról van szó, azaz a címszó jelölte hatalmas anyagnak csak egy speciális részéről. De ha így van, akkor hogyan kerül ide a Horváth Mihályra vonatkozó irodalomnak egy töredéke? Kétségkívül helyet kapott itt Szalay Lászlóra vonatkozó irodalom is, de neki legalább ifjúkorában megjelentek szépírói kísérletei, Horváth Mihálynak azonban sohasem voltak ily ambíciói. S ha már – indokolatlanul – felvesz rá vonatkozó irodalmat, milyen megfontolások alapján válogat az egészből, szerepeltet itt is néhányat az önálló HorváthMihály-címszó összeállításából?

Legsúlyosabb kifogásom az, hogy a személyi részből hiányzik a felvilágosodás és a reformkor (főleg az utóbbi) kultúrájának jó néhány jelen-

tős képviselője. Ebben a vonatkozásban azonban elvileg nem feltétlenül marasztalható el a szerző, hiszen a bibliográfia egy sorozat egyik darabja, s a reformkor nevesebb szereplői közül sokan, akik a XIX. század második felében is jelentős szerepet játszottak, a vállalkozás következő, harmadik kötetébe fognak kerülni. Ezt az elvet azonban miért nem érvényesítette következetesen? Válogatásával miért mondott ellent önmagának? Mert ha ezt az alapelvet alakította ki – amelyről egyébként nem ártott volna tájékoztatni az olvasót! –, akkor miért veszi fel itt mégis Kossuthot, Szemere Bertalant, Szalay Lászlót? S ha felveszi őket (helyesen!), – a reformkor bibliográfiája fájdalmasan csonka lenne nélkülük), akkor milyen meg gondolás alapján szerepel Kossuth, de alvezére, Pulszky Ferenc nem, szerepel Szalay László és Lukács Móric, de az ugyancsak centralista Trefort Ágoston nem? Előáll az a groteszk helyzet, hogy a Tizek Társasága külön, érdemi címszót kap *Az irodalmi folyamat történetében*, de tagjainak túlnyomó részét majd a következő kötetben kell keresni. (S a márciusi ifjakkal sem igen találkozhatunk ebben a kötetben.)

Ettől függetlenül nem sok olyan szereplője van a XVIII–XIX. század hazai irodalmának, aki a személyi részből hiányozna. Mindenesetre néhányat megemlítnék: Kollár Ádám, Sajnovics János, Pray György, Poóts András, Illei János, Szentmarjai Ferenc, Aszalay János, Tóth Lőrinc, Tarczy Lajos, Taubner Károly, Wurga János, Szeremlei Gábor, Berecz Károly. Akadnak oly alakító egyéniségei a kornak, akiknek mellőzését hangsúlyosabban kell szóvá tenünk: Irinyi Józsefnek, a negyvenes évek nagy hatású publicistájának és Sükei Károlynak, a márciusi napok „dadogós Sükei”-jének, továbbá Almási Balogh Pálnak, első reformkori útirajzunk szerzőjének és Dobrossy Istvánnak (másként Szeverinnek), Petőfi költészete első értő méltánylójának műhatatlanul külön címszóként itt lett volna a helye a kötetben, mint ahogy Balásházy Jánosnak, Széchenyi előfutárának, s Beszédes Józsefnek és Vásárhelyi Pálnak, a „legnagyobb magyar” reformterveit valóra váltó két mérnöknek is (ez utóbbi háromnak neve semmilyen formában nem szerepel a bibliográfiában).

Az adatok nagyon pontosak és kimerítőek, a hibaszázalék elenyésző. S a címszavak összeállításánál során csak nagyritkán marad ki olyan mozzanat, amelyet az olvasó valószínűleg

keresni fog. Egypár tárgyi tévedést, hiányosságot azért megemlítnék, nem a hibáztatás végett, inkább csak azért, hogy jelezzük: csupán ennyit lehet a szerzőnek felrónunk. Így a bibliográfia Jean Lafontaine, a híres francia meseíró címszava alá veszi azt az irodalmat is, amelyet August Lafontaine-ról, selejtes német regények írójáról írtak (274); Toldy Ferenc Kazinczyt támadó vitacikke a Pyrker-fordításról, az ún. Pyrker-pör kiindulópontja nem 1830-ban jelent meg a Kritikai Lapokban (ekkor az még nem létezett!), hanem a rá következő évben (138); a Szerényi Vilmos álnév alatt Szentmiklóssy Alajos rejtezik (331., itt említem meg, hogy a szerző menet közben, észrevétlenül reneteg álnevet old meg!); Bajza cikke Dessewffy József ellen, az *Észrevételek a Conversations-lexikoni pörhöz* nem Dessewffy-ről szóló tanulmány (407.); viszont a Dessewffy-irodalomból hiányzik ifj. Iványi-Grünwald Bélának Széchenyi *Hiteléről* 1930-ban publikált nagy fontosságú munkája, mely Dessewffy egyéniségéről és munkásságáról is részletesen szól. S még néhány hiányjelzés: Eötvös „Uralkodó Eszmék” című művének irodalmánál nem szerepel Jászi János 1913-ban publikált fontos tanulmánya (439.); Teleki Józsefnél, Akadémiánk első elnökénél a nyelvújítási harcot eldöntő *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólásmódok által* című tanulmánya, ill. kötete (756.); Szász Károlynál *Az 1831-ik esztendő története*, mely azzal, hogy beszámolt a franciaországi változásokról, a júliusi forradalom eseményeiről, a lengyel szabadságharc fejleményeiről, az egész nemzedékre befolyásolóan hatott (723.); Wallaszky Pálnál pedig Horvát István életrajzi cikke, a Wallaszky-irodalom első darabja, irodalomtörténetírásunk kialakulásának állomása (815).

A felsorolt hiányok, fogyatékoságok azonban igazán elenyészőek abban a szakszerű, körültekintő és áttekinthető információtengerben, amelyet a kötet bocsát rendelkezésünkre nemzeti műveltségünk egyik legnagyobb korszakáról. Lehetővé teszi általa, hogy a felvilágosodás és a romantika kérdéseinek, azon belül Bessenyei, Berzsenyi, Csokonai, Eötvös, Katona, a két Kisfaludy, Kossuth, Költsey, Petőfi, Széchenyi és Vörösmarty életművének kutatását ezentúl szilárdabb alapokon folytassa a magyar irodalomtudomány.

Fenyő István

„SORSOTOK ELŐRE NÉZZÉTEK”

A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Szerkesztette Köpeczi Béla és Sziklay László. Bp. 1975. Akadémiai K. 4471.

„A francia felvilágosodás lesz példaképe Európa különböző országainak” – hangsúlyozza a kötet bevezetője, s körültekintően jelzi azt is, hogy az átvett vagy adaptált példa milyen bonyolult kapcsolatban van az egyes országok fejlettségi szintjével, művelődési és politikai intézményeinek struktúrájával, az elérhető forrásokkal és információkkal, egy-egy szerző pályájának, világnézetének egyéni adottságaival. A felvilágosodás maga is „összetett fogalom és tulajdonképpen az emberi élet megváltoztatását tűzi ki célul a *ráció jegyében*” – olvassuk ugyanitt, s ezzel máris előttünk áll a tanulmányok – és általában a felvilágosodás kutatásának – minden nehézsége. A felvilágosodás vizsgálata soha nem lehet csak irodalmi, hiszen az emberi élet megváltoztatásának racionalista óhaja együtt járt a politikai, gazdasági formák, intézmények átalakításának igényével; eszmék, tudományok, etikai normák változása kíséri vagy előzi meg a művészeti nézetek korabeli sajátosságait. Politikai, jogi rendszerekben, tudományokban, filozófiában, morálban és művészetekben az új természetesen a hagyományosra épül: az egyeztetés, az ellentmondás dialektikus kapcsolatában él együtt a régi és az új. Bonyolult a nemzetek közötti hatás is: e kötet néhány tanulmánya épp arról szól, hogy nem mindig a legújabb és legnagyobb művek jutottak el hozzánk, vagy ha igen, erősen átformálódtak a hazai igények szerint; számolnunk kell továbbá a közvetítő (főként a német) nyelv és kultúra erős befolyásával. A hatások és kapcsolatok szövevénye ugyanezért kiterjedt időben is. Eduard Winter kutatásai óta az előfelvilágosodás sokféle jelenségét tárják fel az egyes nemzetek kultúrájának elemzői. A felvilágosodásról alkotott képünk e komplex kutatások eredményei nyomán öröndetesen gazdagabb és árnyaltabb lett. Ugyanezért észlelhető e komplexitásból fakadó másik jellegzetes sajátosság: a felvilágosodás fogalmának bizonyos parttalansága, az átalakulást, a változást jelző mozzanatok azonosítása a későbbben s új alapokon szerveződő világnézeti mozgalommal. E kötetben például a *Francia hatás a XVIII. század köznapj világában* c. tanulmány szerzője egyik helyén árnyaltan elemzi a korabeli racionalizmus és a felvilágosodott ráció különbségét, másutt azonban felvilágosodott és francia hatásként könyvel el régibb vagy bonyolultabb jelenségeket is. A pikáns történetek az idős férjekről és a fiatal asszonyokról nem egészen a francia rokokó

nyomán terjedtek (102), inkább úgy véljük, hogy divatjuk ráépült a reneszánsz hagyományokra. Nem mondanám azt sem, hogy az etikai kérdések taglalásai, az erkölcsök bírálatai „egyenesen vezetnek a felvilágosodás klasszikus formáihoz.” (97) A könyv egyik legárnyaltabb tanulmánya, Tarnai Andoré (*Lehrreiche Gedanken – Jeles Gondolatok – Pensées Instructives*) bizonyítja meggyőzően, hogy az erkölcsi elvek mennyire átitatották a keresztény sztoicizmus tanaival. Bíró Ferenc írásában pedig arról olvashatunk (*Bessenyei György társasága*), hogy a valóban új, felvilágosodott és polgári erkölcsi elvek kapcsolódása milyen bonyolult és ellentmondásos volt morálfilozófiában és irodalmi művekben. A könyv más témájú tanulmányai is pontos elemzésekkel igazolják, hogy az előfelvilágosodás kora a még clevenen élő vallásos eszmékkel, a hagyományos államszervezeti, társadalmi formákhoz való ragaszkodással, óvatos és elszórtan jelentkező újításaival még csak előkészítője a későbbben kibontakozó szervezett, felvilágosodásközpontú mozgalomnak. Hopp Lajos például Mikes világnézetében, társadalmi nézeteiben mutatja ki az új nemesi-nemzeti reformeszmék felé fordulás egy-egy jelét, racionalizmusában a teológiai eszméket, a deizmus ellenében társadalmi tapasztalatait (*Adaptáció és trói szemlélet Mikes műveiben*). – Természetesen fölösleges lenne felújítani a periodizációs vitát (érvek és vélemények alapján ki-kik megalkotta véleményét), inkább arra kell figyelniük kutatásainkban, hogy a változás és fejlődés szövevényes és szerteágazó útjait pontosan térképezzük fel.

Köpeczi Béla tanulmányából megtudjuk például, hogy a kor egyik legnépszerűbb olvasmánya (*A Télémaque Közép- és Kelet-Európában*) milyen különböző alapokon vált kedvelté egy-egy országban: különböző állam-eszmények példáit keresik benne Ausztriában és a cári Oroszországban; pietista és felvilágosodott erkölcsi elveket; az antik kultúra népszerűsítését; szórakozást; fordításával nyelv-pallérozást. Ez az ellentmondásokat hordozó mű így lett ellentmondó tendenciákkal előkészítője az új eszméknek, a nemzeti törekvéseknek; a forradalom után pedig a konzervatív államelméleteknek.

A kötet összegező jellegű tanulmányai a felvilágosodás eszmevilágának, stílusteremtésének összetettségét, ellentmondásait és válságait elemzik. Bíró Ferenc nem is annyira tömör,

mint inkább zsúfolt „vázlata” a magyar felvilágosodás első szakaszának világnézeti dilemmáit jelzi; isten és ember, egyén és társadalom, ember és természet, bölcsesség és érzékenység, hatalom és érdem kérdéseit feszegetik írónk a kor gondolatvilágának európai szintjén. E tanulmány elemzi az eszméletörténeti alapokat, a francia forrásokat, s azt a sajátos jelenséget is, hogy az elméletben eldönthetetlen vitákat a nyelvművelés és a kulturális élet szervezésének gyakorlati feladataival próbálták feloldani. – Vajda György Mihály viszont a késő-felvilágosodás stílus-problémáit vizsgálja (*A francia forradalom, a neoklasszicizmus és Csokonai*). A neoklasszicizmust részben a képzőművészet tanulságaival világítja meg, részben a századforduló magatartásformáinak lélektani jelenségeit (emocionalizmus, rezignáció) vizsgálja stílusformáló sajátosságként. E tanulmányból is elsősorban a kor stílusának összetettsége – a szerző szavával „összetorlódása” – világosodik meg inkább, mint a neoklasszicizmus stílusirányának önállósága.

Összetett és gyakran áttételes a francia műveltség és a művek hatása. A francia nyelv és kultúra terjesztője az új polgári magatartásformáknak, életszemléletnek, az új eszméknek, új ismereteknek. A magyar írók és közéleti emberek nagy érdeklődéssel fordultak a lengyel nemzet felé: közös történelmi adottságok, problémák alapozták meg a 18.–19. században a két nemzet rokonszenvét. Ismereteket azonban főként a francia nyelv közvetítésével, a felvilágosodás írónak műveiből merítettek – erről szól Csapláros István tanulmánya (*Francia elemek szerepe a felvilágosodás-korabeli magyar irodalom Lengyelország iránti érdeklődésében*), Kazinczytól Széchenyiig Voltaire és Rousseau írásaiban olvastak: a lengyel múlt és jelen politikai és kulturális életéről. – Szabolcsi Hedvig *A magyar iparművészet felvilágosodás-kori francia forrásai* c. munkájában a hatás áttételes voltáról, keveredéséről olvashatunk: a korabeli képzőművészeti könyveket, a rajz-tanításhoz használt kiadványokat német kiadók válogató munkája közvetítette; az iparművészeti stílusban és a divatban angol és német hatás is észlelhető. – Baróti Dezső Csokonai-tanulmánya (*A vidám természetű poéta*) a francia források és a hazai, helyi hagyományok szövevényére világít rá: Young és Hervey sárkőítészetének elutasításában szerepe lehetett a debreceni puritán szellemű sirverseknek; a kertkultuszt és a virágszimbolikát viszont nemcsak a francia irodalom, hanem a debreceni felvilágosodás költészete is közvetíthette Csokonainak.

Az átvétel irányát, jellegét mindig a hazai adottságok és igények szabták meg, a politikai,

gazdasági eszmékben éppúgy, mint a nyelvészleletben. A hatások és az adaptáció vizsgálata során derül fény társadalmunk és tudományos életünk fontos sajátosságaira. H. Balázs Éva Zirzendorf pályáját vizsgálva bizonyítja, hogy a monarchián belül nem volt egységes gazdaság-politika (*A francia-magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete*). – Gáldi László a Cid-fordító Pánczél Pál nézeteit ismerteti, majd a Port-Royal féle nyelvtan és Gyarmathi Sámuel nyelvtani munkáját hasonlítja össze (*A felvilágosodás magyar nyelvészleletének francia előzményei*). E kétirányú kutatásból is sokat tudunk meg a korabeli nyelvészleletről (a jelentésváltozatok tudatosságának fokáról, a leíró nyelvtan szabályairól, az összehasonlító nyelvtudomány irányairól, nyelvi ideáljukról).

Vannak a kötetben olyan írások, melyek a hatások „negatív” oldalát vizsgálják: azokat a politikai és kulturális jelenségeket és műveket, melyekben a francia minta a hazai konstellációk körében nehezen mutatható ki, vagy amelyekben a felvilágosodott és forradalmi eszmék erősen átalakultak, sőt, mintegy visszajára fordulnak. Ferenczi László *Voltaire a XVIII. századi Magyarországon* címen például azt elemzi, hogy a francia szerző hatásához kapcsolt tolerancia eszméje, a békevágy, a történelemszemlélet egyes vonásai, az új eposzi forma igénye sok minden más, európai és hazai tényezőktől is származhatott: az egyes nemzetek történelmi és politikai adottságaitól, helyi protestáns érdekektől, a nemzeti lét és öntudat ébredésétől. Ferenczi László a kapcsolatok pontos megállapításához nagy, összefoglaló munkákat hiányol (a Habsburg-országok és tartományok összehasonlító történetét, a Habsburgok és az egyház viszonyának történetét, továbbá a magyar történetírás történelmét s egy olyan költészetszemléletet, mely nem a romantika felől értékeli a romantika előtti műveket). Az ilyenféle nagyszabású munkák azonban többnyire akkor készülnek el, amikor azokat a pontos, partikuláris felmérések már megalapozzák, Ferenczi problémafelvető, „negatív” megközelítése a példa rá, hogy a részletvizsgálatok is mennyi hasznos adalékkal és új szempontokkal járulhatnak hozzá ismeretünkhöz (ilyen például a Nagy Frigyesre hivatkozás politikai háttere, Gvadányi Voltaire-fordításának civilizációtörténeti iránya, az *Henriade* értékelése). – Más szempontú „negatív” tanulmány Szigethy Gáboré (*A francia forradalom eszméi az első magyar Játszó-Sztrni Társaság színpadán*), aki azt bizonyítja, hogy a Játszó-Sztrni Társaság inkább gátja volt a polgári, forradalmi eszmék térhódításának, mint terjesztője. Kotzebauer *Az asszonyi Jakobita Khubb* című darabját elemzi, melyben épp a forradalmi eszméket képviselő

a hitványak és nevelésesegek, a mű a lojalitás, a kiegyezés dramaturgiájával neveli a közönséget. A darab és korabeli színházi életünk valószínűleg nem volt olyan jelentős, mint amilyen hévvel a szerző támadja; a tanulságot azonban el kell fogadnunk: a mindennapi életben a kor átlagemberé a forradalomról főként elriasztó képet kapott.

Külön kell szólnunk azokról a rendkívül érdekes írásokról, amelyek a természet-tudományok, a technikai oktatás és a jogrendszer vizsgálatában tártak fel fontos és új adalékokat. Irodalmárok számára nemcsak azért érdekesek e tanulmányok, mert ismeretlenebb területet világitanak meg, hanem mert tárgyak természeténél fogva itt világosabban körvonalazhatóak az új és régi határai, ellentmondásai. Csizmadia Andor Hajnóczy és Martinovics reformtörekvéseiben mutatja ki a nemesi alkotmányos elvek keveredését a rousseau-i avagy a girondista eszmékkel és törvényekkel (*Francia vonatkozások a felvilágosodás magyar jogi reformterveiben*). Láthatjuk viszont azt is, hogy a hazai viszonyok hatására nemcsak konzervatív irányba vagy az illúziók felé tágitották az új törekvéseket, hanem például a nemzetiségi kérdés megoldásának kísérletével tovább is fejlesztették azokat. – A technikai oktatás terén pedig egyenesen Európa élvonalában álltunk: Anglia után a kontinensen nálunk működött először gőzgép; a laboratóriumi képzés rendszerét pedig tőlünk veszik át és fejlesztik tovább a franciák is. Selmecet úgy látogatták akkoriban a nyugat-európai fiatalok, ahogyan korábban tőlünk zarándokoltak a holland és német teológiai fakultásokra – olvassuk Szabadváry Ferenc tanulmányában (*Francia–magyar kapcsolatok a XVIII. századi természettudományos és technikai oktatásban*). – Szőkefalvy-Nagy Zoltán kémiai történeti írásából (*A francia- és a magyarországi kémia kölcsönhatása*) viszont arról értesülünk, hogy Martinovics szűkebb szaktudományában, a kémiában a konzervatív

irány híve volt a kémiát valóban megújító Lavoisier-val szemben. Kettejüket még a közös tragikus vég is ellentmondóan állítja egymás mellé: Martinovicsot a feudális állami rend, Lavoisier-t a jakobinus diktatúra ítélte halálra.

Talán túlságosan bőséggel ismertettük a kötet tartalmát, de csak így tudtuk a szerzőgazó témák általános tanulságait megvilágítani. Mindenekelőtt azt, hogy mind a felvilágosodás, mind a francia hatás politikai és kulturális életünkben rendkívül összetetten jelentkezett. E szövevényben gyakran egészen ellentmondó tendenciák fonódtak össze: lázadás és bölcs rezignáció, nemesi reformizmus és forradalmi változások tervei, stílusterkvésekben barokk, klasszicizmus, rokokó, empire, népiesség. Elemzéseink tehát mindenkor csak a komplexitás igényével közelíthetnek egy-egy jelenséghez; a felvilágosodás korszakos jelentőségét csak akkor tudjuk megvilágítani, ha megrajzoljuk a hagyományos és az új tendenciák ütközését, dialektikus rendszerét. Csak az ilyenféle megközelítésben, az ellentétek, az egyes jelenségek sokoldalú vizsgálatában kerülhető el a felvilágosodás értelmezésének parttalansága. Különösen az eszmetörténeti és irodalmi vizsgálatoknál szükséges a sokirányú figyelem, néha az újnak látszó eredmények is rendkívül összetettek. Mátrai László például Martinovics eszméinek korszerűségét és illuzorikus voltát világítja meg (*Martinovics és d'Hölbach*), s azt is, hogy milyen új gondolattal egészítette ki d'Hölbach rendszerét. Ez az új elem azonban szintén összetett: az „életerő” látszólagos vallásos-idealista jellege ellenére is materialista tartalmú.

A kötet a francia felvilágosodás hatásának vizsgálata során meggyőzően bizonyítja, hogy a látszólagos részletkérdések, a jelentéktlenebb művek alapos elemzésével a magyar felvilágosodás összképe, általános tanulságai jelentősen gazdagodnak.

Mezei Márta

VÁRADY GÉZA: EZERNYOLCSZÁZNEGYVENNYOLC, TE CSILLAG

Bp. 1976. Gondolat K. 277 l.

A jelenségek újszerű értékelése épp úgy fontos hozzájárulása lehet a történésznek az irodalmár munkájához, mint maguknak a jelenségeknek aprólékos feltárása. Ezért is olvassuk érdeklődéssel Várady Géza könyvét; nem túlságosan gyakori, hogy egy történeti munka ilyen mértékben kiélezett, értéktelített nyelvet használjon. Kétségtelen, a műfaj, a

népszerűsítő szándék is erre készíti: mivel a szakirodalom leglényegesebbnek ítélt megállapításait kell összefognia és közvetítenie a szélesebb nyilvánosság felé, a szerző álláspontja szükségképpen a válogatás módjában, a szakirodalom eredményeinek mérlegelésében s a kiemelt mozzanatoknak az új kontextus által még inkább hangsúlyt adó gesztusában nyil-

vánulhat meg. Várady messzemenően él is – és mint később bizonyítani fogjuk: vissza is él – a műfajon belül adott lehetőségekkel.

A szerző álláspontjának lényegét a következőkben látjuk. 1848-ban nem voltak meg a feltételek Magyarországon egy tényleges polgári forradalomhoz. A magyar nemesség, amely a polgárosodást lassú és fokozatos folyamatnak szerette volna és a fennálló viszonyok átalakítását szigorúan törvényes keretek között képzelte el, az európai forradalmak hatására olyan helyzetbe került, hogy kedve és szándéka ellenére kellett cselekednie. Egy forradalom élére állt, jóllehet nem volt forradalmár. Tevékenysége, ideológiája így szükségszerűen felemás volt. Ragaszkodott a törvényesség látszatához, még akkor is, amikor a bécsi udvar már nyilvánvalóan túltette magát ezen, s elmulasztotta azt a lehetőséget, hogy tényleges szövetségeseivel, pl. Bécs forradalmi erőivel vegye fel a kapcsolatot. A függetlenségért folytatott küzdelemben nem az elszakadásra, hanem a viszonylagos önállóságra törekedett. Igaz, oka volt rá: jobban félt a hasonló módon önállóságra törekvő nemzetiségi mozgalmaktól, mint a bécsi udvartól. Ilyen felemás, következtelen politikával pedig csak elveszíteni lehetett a forradalmat.

A Várady által megrajzolt képet – előszavában a szerző bármennyire is elhárítani igyekszik ennek lehetőségét – az olvasó aligha érezheti másnak, mint „túlságosan komornak, lehangelőnek”. A népszerűsítő munkákat jellemző felmagasztosítás fordítottját kapjuk itt: úgy tudósít az eseményekről, hogy abból az derül ki, hogy az elszántságot és az erőfeszítést minduntalan keresztelje az elhibázottság és a kisszerűség. A „legragyóbb”-nak elismert haditények, a sikeres tavaszi hadjárat ütközetei is úgy jelennek meg, mint a szemben álló felek, a magyar és az osztrák hadvezetés kölcsönös tévedéseinek terepei (201–222).

1848 értelmezésében ismerünk néhány ironikus álláspontot, elég talán Arany Jánosra vagy Kemény Zsigmondra utalni. Kivált az utóbbira: Kemény vilásképe alapvetően ironikus volt. Felfogását végső soron az érték-nihilizmusra való hajlam magyarázza – ami a művészetben jelentős esztétikai értéket hívott életre, a történetfelfogásban kételyhez, a politikában ingadozáshoz vezetett. Várady is ironiával szemléli 1848-at – a szövegével ellentmond a címének –, de nem a kétely, hanem a hit vezet. Olyan forradalomba vetett hit, amely nem jött létre 1848-ban. Így minősül azután az, amely létrejött, nem igazi forradalomnak, hanem felemás, „törvényes” forradalomnak (58. skk.) – hiszen forradalom és törvényesség értelemszerűen kizárja egymást,

idézőjelbe kerül a törvényesség s ezzel óhatatlanul a forradalom is.

Az ironikus látatás jogosultságát a részletekben aligha lehet tagadni. Az elhibázottság és a kisszerűség is hozzátartozik 1848-hoz, nemcsak a merész kezdeményezés és a tragikus áldozat. Amikor pl. Várady bemutatja, hogy a kritikus helyzetek kialakulása – így a győri csatavesztés vagy Buda késedelmes ostroma – nem csupán a külső körülményeken múltott, hanem a felelős vezetők rövidlátásán, versengő hiúságán is, és „valamennyit mindenki hibázt” (190), akkor hitelesebb képet ad a korábról megszokottnál. Nem kis érdem az sem, hogy népszerűsítő munkában elsőként itt kap árnyaltabb elemzést Kossuth és Görgey kapcsolata. Görgeyt a szerző az újabb szakirodalom alapján, igen józanul értékeli: becsüvagyó, tehetséges katonaként jellemzi, akit mindig határozott politikai meggyőződés vezetett. Nem tekinti árulónak, de úgy véli, intrikái és túlzott katonai óvatossága a forradalom leszerelését szolgálták.

Várady azonban nem éri be a részletekkel, a „törvényes” forradalom egészéhez ironiával közelít. A nem kellőképp forradalmár nemességről alkotott, súlyosan elmarasztaló véleménye jórészt megakadályozza abban, hogy valóban megértse a kor szereplőinek felfogását. Kevés lélektani érzéket mutat: szereplői logikáját sokszor éles elmével, sőt szellemesen világítja meg, alkotukat, gondolkodásmódjukat viszont nem kísérli meg belülről is ábrázolni. Az események ismertetésére rávetődik az ismertető elutasító értetlensége, s ez magukat az eseményeket mutatja érthetetlennek. Így azután az olvasó számára már eleve értelmetlen aggályoskodásnak tűnik föl a pesti forradalom után a nemesi ellenzék ragaszkodása a „törvényességhez”, „alkotmányossághoz” – csupa olyasmire, ami idézőjelet érdemel (58–66), az pedig egyenesen rejtélyesnek, hogy Jellačić üldözése közben miért okozott akkora gondot a magyar határ átlépése (168–169). Heves oppozíciója a szerzőt egészen odáig ragadja, hogy míg 1848 magyar szereplőit, Csányit és Bemet leszámítva, mind elmarasztalja valamilyen szempontból, addig méltató szavakat talál Hentzi működésére (234–235).

Felvetődik a kérdés, vajon nem túlzottan elvontak s kifejtetlenek-e azok a normák, amelyek alapján Várady negatív értékítéleteihez jut. Nemcsak 1848 ábrázolására vonatkozik ez, hanem a háttér megrajzolására is: „A jogok és kötelességek értelmezéséről, a hatalom elosztásáról két évszázadon át vitatkozott a magyar nemesség és a bécsi udvar. Bocskai, Bethlen, Thököly, a Rákócziak újra és újra harcba szálltak a szabadságokért” míg végül ez a

kompromisszum kialakult. A nemesség bele-törődött elvi jogai egy részének elvesztésébe, ellenszolgáltatásként Bécs biztosította a belső nyugalmat, féken tartotta a jobbágyokat. A mechanizmus recsegett-ropogott, de a 18. század folyamán elviselhetően funkcionált.” (21–22) A történész hivatott eldönteni: e felvázolás, több évszázad ellentmondásos, sőt olykor különmemű jelenségeinek ennyire egy-oldalú megvilágítása nem túlságosan sommás, sőt elnagyolt-e.

Az irodalmár nem adhat szakbírálatot, inkább csak az arányokat és a használt nyelvet elemezheti. A szerző csak a 190. lap után ér 1848 végére, 1849 tárgyalását alig 70 lapon végzi el. Feltűnő sajátossága a könyvnek az idézőjelek halmozása is. Pl. a 29. oldalon a következő kifejezések szerepelnek idézőjelben: „nemzeti” gondolat, „a nép beemelése az alkotmány sáncaiba”, „a nép nemzeté változtatása”, „nagypolitika”, „nemzeti közép-osztály”. A 69-en ezek: „alkotmányos”, „az engedmények”, „márciusi vívmányok”, „népek tavasza”. Jól érzékelhető, hogy az idézőjelek különböző jelentéseket fejeznek ki. Az egyik esetben valóságos idézés történik, a másikban kiemelő leírás, a harmadikban ironikus minősítés. Hol azért van szükség idézőjelre, mert az összefüggések jelölését metafora látja el, hol pedig azért, mert a használt fogalom valójában nem jelöli az összefüggéseket.

Az idézőjel leggyakoribb és legsúlyosabb funkciója az ironikus minősítés, azaz a kifejezés eredeti értelmének kétségbevonása. Ez közvetlenül visszavezethető 1848 ironikus értelmezésére. Ugyanakkor érdemes felfigyelni arra, hogy az idézőjelek különböző jelentéseinek keveredése bizonytalanságot jelez a megfogalmazásban és nyilvánvaló zavart okoz a befogadásban – különösen, ha meggondoljuk, hogy népszerűsítő munkáról van szó, amelynek olvasóit általában nem jellemzi a szoros olvasás. Az eltérő funkciók részben elleplezik és ellensúlyozzák is az idézőjel ironikus használatát.

A bizonytalanságot és a zavart még tovább növeli, hogy idézőjelek és metaforák helyettesítik a meghatározást, és a szerző állítását nem követi érvelés. Népszerűsítő munka aligha kínálhat pontos meghatározást és érvelésre sincs elég terjedelem – mondhatná valaki. Csakhogy éppen ezért kell különösen ügyelni arra, hogy azok a meghatározások és állítások, amelyek eltérnek a szakirodalom álláspontjától, mindenképpen bizonyítást kapjanak. A 29. lap idézőjeles megoldásai közül egyet vennénk példaként: „Wesselényiék egy merész mozdulattal összekötötték a rendi ellenzékiséget az európai „nemzeti” gondolattal.” Ebben a mondatban metafora és idézőjel – az élmény-

beszámoló jellegű értekező nyelv két jellegzetessége – helyettesíti az érvelést. Még csak utalás sem történik arra, hogyan lehetne bizonyítani az állítás igazságát. Így azután tanácstalanul áll ezzel az állítással szemben az olyan olvasó, aki a szakirodalom (pl. Trócsányi Zsolt) eredményei alapján kissé bonyolultabbnak látja a rendi ellenzékiség és Wesselényi viszonyát.

A kifejtés, az érvek hiánya különösen ott zavaró, ahol alapvető kérdésekről esik szó. Várady 1848 legnagyobb hibájának – korántsem alaptalanul – a nemzetiségi kérdés megoldatlanságát látja. Nagy hangsúlyt fektet a nemzetiségi kérdésre, de a nemzetiségi törvényről viszonylag keveset ír. Joggal nevezi e törvényt elkésettnek, de előzményeivel, a reformkori ellenzék nemzetiségi nézeteivel érdemben nem foglalkozik. A viszony elmérgesedéséért nem győzi hibáztatni a magyar politikusokat, a nemzetiségek vezetőit már sokkal kevésbé. (Meglehetősen félrevezető, hogy Jellačić mozgalmát is egy olyan fejezetben tárgyalja, amely a *Nemzetiségi forradalom* címet viseli – ezúttal minden idézőjel nélkül.) Az ellenérzést leginkább ismét az okozza, hogy álláspontját indoklás helyett metaforikusan szemlélteti: „A magyar magatartás azonnal elmeresítette a helyzetet” (75), „A lavina elgördült” (79), „A gyűlölet árkat nem lehetett többé betemetni” (82).

A sok idézőjel és metafora a környezetére is hatással van: az olvasó már nemcsak azt szeretné bővebb kifejtésben olvasni, mi értendő „alkotó ellenforradalmon”, hanem azt is, Schwarzenberg és Stadion kormánya mennyiben volt modern és koncepciózus (179). Két lehetőség között kell döntenie az olvasónak: vagy elfogadja, hogy Várady könyve átfértékelt tanulmányok sorának röpiratszerű előzménye, vagy arra következtet, hogy a szavakat nem a köznyelvi értékükkel használja. Az elfogadott szóhasználathoz képest a szerző túladagolja az értékelést: a tavaszi hadjáratban a magyar hadvezetés „csapnivalónak” nevezetik (208), egy másik részben pedig ezt olvashatjuk: „A polgári szabadság születésnapján a pogromok sötétsége söpört végig az ország északi és középső részén” (100). A könyvben egyik állítás sem kap elégséges igazolást, az elmondottak alapján mindkettő túlzásaként hat. Az utóbbi azért is, mert a szerző nem ejt szót a zsidók emancipációjáról, mely már az 1849-i hivatalos elfogadása előtt is gyakorlatban volt.

Úgy gondoljuk, a nyelvi elemzés alátámasztja és megerősíti azt a benyomást, amelyet korábban a szerző álláspontja keltett, vagyis azt, hogy a negatívumok felmutatásában igen határozott értékelésmód jellemzi, de teljes bizonytalanságot mutat az alapul szolgáló

értékek terén. Nem az iróniát vagy az utópiát, a sok múlt idejű feltételes mondatot tartjuk jogosulatlanoknak – a történetíró igaza nem azon múlik, hogy tragédiát, utópiát, elégiát vagy iróniát olvas-e bele a történelembe. Mindegyikhez joga van: nézőpontja érvénye a kidolgozottságtól, a következetes végig gondolástól függ. Aki a lényeg hiányát ennyire hangsúlyozottan

állítja a jelenségekhez, a megvalósulthoz képest, annak a normaként szereplő hiányoltat világosan meg kell fogalmaznia. Várady könyvében az állított értékek nem eléggé kifejtettek ahhoz, hogy az irónia (és az utópia) meggyőző legyen.

Szegedy-Maszák Mihály–Veres András

VITA ZSIGMOND: JÓKAI ERDÉLYBEN

Bukarest, 1975. Kriterion K. 287 l. 237 mell.

Jókai erdélyi útjainak az utolsó ötven évben gazdag irodalma keletkezett. Kristóf György vetette meg a kutatás alapjait egy 1925-ben megjelent, szövegkiadást is tartalmazó könyvvel. Tabéry Géza és Incze Ernő centenárius díszalbuma (*Jókai Erdélyben* 1925) inkább szép illusztrációival, részleteredményeivel tűnt ki. Kevés jót mondhatunk Dávid Gyula kismonográfiájának (*Jókai. Emberek, tájak, élmények Jókai erdélyi tájú műveiben.* 1971) elmosódott nyomású képanyagáról, annál többet a szövegről. Nem annyira filológiai–életrajzi szempontból akar újat hozni, inkább az egész oeuvre s az erdélyi tárgyú, fogantatású művek összefüggését, azok egyénibb vagy szokványosabb romantikáját, Jókainak a nemzeti kérdésben való állásfoglalását kutatja.

Új színt jelent Vita Zsigmond munkája az eddigiekhez képest. Tabéryék törekvésével a nagyszámú fénykép meg rajz rokonítja, Kristóféval a Jókaiából válogatott szemelvények bőséges sora. Örömmel üdvözölhetjük tudományos igényességét, ami azonban más, mint Dávidé. Leegyszerűsítve a kérdést, azt mondhatnánk: a korábbi kiadvány erős oldalát az eszme- és stílustörténetben látjuk, míg Vita Zsigmondéban a szenvedélyes biográfus érényei csillannak fel. Erény és vétek egytestvér egymással Kemény Zsigmond rezignált tanítása szerint. Ez esetben mintha Vita kissé megfelekezett volna az irodalomtörténetírás másféle feladatairól, annyira magával ragadta a szorosabban vett filológia. S valljuk meg, a nyomozó kedvnek volt miben búvárkodnia! Az író későbbi látogatásairól a megyei lapok egész sora tudósított, azonkívül megőrizte emlékét a máig élő szájhagyomány. A szerző nem szűkölködött a támogatókban, mint előszavában maga is megállapítja: „Kutatómunkánkban az írott forrásokon kívül ismert tudósok, tanárok, szakemberek, lelkes fiatal emberek voltak segítségünkre Erdély különböző részein.” A régi, elfeledett források feltárása mellett különleges hangsúlyt kapott az újabb útikönyvek,

turistatérképek átnézése. Nélkülük lehetetlen lenne a helyhez kötés, a Jókaitól emlegetett földrajzi helyek, természeti tünemények azonosítása.

Noha az 1853-as és 1858-as erdélyi utazásáról a költő egyaránt cikksorozatot készített, ezek nem részletező krónikák. Vándorútja nem mindig rajzolódik ki a mappán, itt-ott fehér foltra bukkanunk. Például eddig nem tudtuk, hogyan jutott el a homoródalmasi barlangból Tusnádra, és pontosan merre járt a Szent Anna-tó elhagyása után. Vita Zsigmond nyomán meggyőződhetünk arról – többek közt –, hogy Sepsiszentgyörgy meglátogatása már ekkor se maradt el, s Jókai megfordult Uzonban is (76–77). Különös véletlen folytán az író olykor Petőfi nyomába lép: 1853-ban megszáll a Simén-család kúriájában Kelemenelkén, ahol Petőfi négy esztendeje tartózkodott a végzetes segesvári csata előtt. (53). Jókai úti leveleiben ennek semmi nyoma, s ami még meglepőbb, az összefüggésről életrajzírói is megfeledkeztek eddig!

Volt tennivaló Dávid Gyula után is az 1858-as (második) erdélyi út részleteinek földériteése körül. A *Jókai Erdélyben* nemcsak meghatározza Fatia negra hírhedt Lucsia barlangjának helyét, hanem fényképét is közli. Eddig a Jókai-kutatók – magában a kritikai kiadás megfelelő kötetében is – azon a véleményen voltak, hogy a 80-as években megtett utak már alig táplálták helyi színekkel a regényeket. A jellegzetes háromszéki székyei kuriózumok (pl. Rétyi nyír, Fergettyűvár) meglevenítését Orbán Balázs híres monográfiájára vezették vissza. Pedig a *Bálványosvár* c. regény ez ismert színterei ott terültek el Illyefalva és Nagyborosnyó szomszédságában, ahová képviselői körútján el kellett látogatnia. Így Vita Zsigmond joggal látja a forrást ezúttal is a személyes élményben (246. skk.).

Legalaposabban az 1876-os tordai–torockói kirándulással foglalkozott eddig az irodalomtörténetírás. Ekkor formálódott meg Jókaiában

az *Egy az Isten*, s a bányászközségben találkozott Zsakó István hajdani nemzetőrparancsnokkal, Adorján Marassé egyik mintájával. Arcképét a minap új színekkel festette meg Mikó Imre (Korunk, 1975. január-február), s tanulmányának rövidítetlen szövegét felhasználni módja volt a szerzőnek. Nem kétséges, ma Vita Zsigmond ismeri legjobban a nagyenyedi kollégium történetét. Az író 1884-i, rövid enyedi látogatásának jellemzése minden eddiginél gondosabb is lesz nála (241–244).

Jókai népszerűsége mágnesként vonzotta Erdély tudósait, egy-egy táj tüzes lokálpatriótáit. Tordára, Tövisre Kővári László, a jeles historikus kísérté. Majd melléje szegődött az ornitológus gr. Lázár Kálmán, míg a humoródalmási barlangban Fekete István, Udvarhelyszék volt nérnőke csapott föl vezetőjének, hogy ne is szóljunk a későbbi úti-kalauzokról, pl. Török Gábor volt Arad megyei alispánról. Nem ártott volna róluk több ismertetés, kivált Kőváriról, akinek munkái (*Erdély régiségei*, *Erdély történelme*) még három évtizeddel utóbb is hatottak Jókai történelmi regényeire (vö. JKK Regények 45. k. 225). Holott ekkor már Orbán Balázs műve, *A Székelyföld leírása* számított Erdély nagy enciklopédiájának az író szemében. Ennek köteteit lapozgatva íróasztala mellett is beutazhatta az öregedő mester a távoli országrészt. Bármennyire is sokat köszönhetett azonban a „székely báró” írásainak, mégsem tudunk közelebbit kettejük személyes viszonyáról. (Mégérne egy kisebb kiterőt e kérdés tisztázása Vita Zsigmond munkájának későbbi kiadásában!)

Nem Jókai volt a múlt században az egyetlen, aki történelmileg alaptalan mondákba öltöztette a kora középkori székelységet. Megtette ezt már 1796-ban egy ügyes hamisítvány, a *Csiki Székely Krónika*. A zavaros krónika tekintélyét nemcsak jó néhány neves történész elismerése biztosította – közöttük Szabó Károlyé, Kővárié, Orbáné, Thaly Kálmáné –, hanem a költők kettejük személyes viszonyáról. Nagy részt innét merítette Dózsa Dániel *Zandirhám* c. „hősköltemény”-ének cselekményét és légkörét, s módszerével Arany János dicséretét is kiérdemelte. E szélsőségesen romantikus, kritikátlan multszemlélet különösen a *Bálványosvár* megalkotásakor ösztönözhetette írónkat. Mindenesetre Erdély-élményének, székelységkultuszának kialakulásában nagyobb szerep jutott e koholmánynak meg a feldolgozásainak, mint Vita könyvéből kitűnik (vö. Tompa József: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. 1972. 278–282).

Am joggal kérjük-e számon a könyvtől költőnk Erdélyre vonatkozó *olvasmányainak* bemutatását? Elvégre nem Jókai és Erdély a

cím, hanem Jókai Erdélyben! S ez egymagában is korlátozó: az utazások történetének megvilágítását ígéri. Csakhogy a körülhatárolt célt már az *Előszó* is tágtítja, amikor „az itteni élmények hatása alatt formálódott regények, elbeszélések, útirajzok, levelek megidézését” is vállalja, sőt hozzáteszi, hogy háttérként szükség van „a korszak történelmi, társadalmi és politikai viszonyainak” fölelevenítésére. Márpedig igen sok erdélyi tárgyú írás esetében lehetetlen különválasztani a személyesen átéltet és másoktól átvett, Azonkívül, ha nem félünk a korrajz ballasztjától, az olvasmányélmények bemutatása még kevésbé számítható tehernek.

2.

A *Jókai Erdélyben* nem pusztán kibővített életrajz, nem csupán elemzi az erdélyi élmények műve kristályosodását, hanem szövegszerűen meg is ismerteti velük. Többé-kevésbé antológia. E megoldást a sajátos helyi viszonyok indokolják. Sok nehézséggel küzd a romániai magyar könyvkiadás–könyvterjesztés, többnyire elégtelen példányszámban kapja meg az új budapesti Jókai-kiadványokat, köztük a JKK idevágó kötetet. Ezért Vita Zsigmond leghövebben a hazájában legkevésbé hozzáférhető műtípusokból (útleírások, történelmi tárcák, anekdoták, költemények, levelek) idézett, s inkább másodsorban juttatott helyet az epikus szépirodalmi műfajoknak. Gondoskodott *A magyar nemzet története* egy-két fejezetének, továbbá székelyekről, románokról szóló anekdotáknak fölveteléről, ami még a Jókait jól ismerők számára is hízagpótló.

A szövegkiadást és a mutatók összeállítását Bőjthe Jolán végezte. Munkájának elbírálására összevettem a Szent Anna-tórlól szóló „uti levelet”, 145 sort (JKK Cikkek IV.) a kritikai kiadással. Az eredmény közepes, mivel két megokolatlan eltérés, valami a szövegkiemelések (kurzíválás) elhagyása állapítható meg, de ez utóbbi szándékos is lehet, afféle főösleges áldozat a népszerűsítés oltárán. Csak dicsérettel említhetjük a kutatás számára is hasznos helynévjegyzéket, amelyből másodpercek alatt kikereshető, hol, mikor, mennyi ideig tartózkodott az író Erdélyben és a Bánság s a Partium földjén. (A mai romániai Erdély-fogalom e három egység összefoglalása.) Ez sem pótolja azonban az egyes útvonalak térképét. Kimaradásuk annál érthetlenebb, mert Dávid Gyula említett monográfiájából könnyedén átvethették volna őket. Céltalan már a panasz a névmutató hiányáért, mivel ennek mellőzése (miként nálunk is!) szemmel láthatóan kiadói elv, amely jellemzi a sorozat korábbi kötetét (Dávid Gyula–Mikó Imre: *Petőfi Erdélyben*).

1972) is. Vita Zsigmond könyvészete jó néhány ponton bővebb a Dávid Gyuláénál. Megnevezi szóbeli informálóit, felsorolja a nagybányai, váradi, a második nagyenyedi meg a háromszéki képviselői látogatások egykorú erdélyi sajtó-visszhangját. Elismerés illeti a szerzőt a mondanivalót jól kiegészítő képanyag összeválogatásáért, Marx Józsefet hangulatos fényképeiért. De a nagyszámú illusztráció sem foglalja magában költőnk valamennyi erdélyi tárgyú rajzát. Kimaradt a marosvásárhelyi várat meg az Abrudbánya főterét ábrázoló; a Szent Anna-tó képe pedig a borítóra szorult. Kár értük.

3.

Sok tinta elfolyt már a báró Nopcsa László – Fatia negra azonosság igazolására, illetőleg cáfolatára. Főlgyéseinek tanúsága szerint Jókai meg volt győződve a volt főispán sötét gaztetteiről, ezzel azonban nincs még a kérdés lezárva. Probléma az, hogy valóban a regényben megrajzolt módon ragaszkodtak-e hozzá az Érchegeység szegény románjai, s ha igen, mi indította őket erre? A hála adományaiért, tisztelet a hatalmas földbirtokos és főhivatalnok iránt, vagy esetleg sarjadaló nemzeti öntudatuk? Korábban nem tudtam idevágó adatokhoz jutni, 1968-i Jókai-monográfiámban mégsem tartottam lehetetlennek egyik motívum érvényesülését sem (188–189). Akkori föltételezéseimet megerősíti jelen mű *Fatia negra a legendában és a valóságban* c. fejezete. A dévai és hátszegi értelmiség körében ma is élő szájhagyományon kívül a szerző eddig ismeretlen, megbízható forrásra akadt az egykori *Hunyad vármegyei almanach* (Déva 1911) lapjain. Réthy Lajos e közleménye elmondja: „Nemzedékek múlva is jötevőjének tartotta [a Hátszeg-vidéki románság], mert mesés vagyónából bőkezűen ajándékozott” (Vita, 135). Arról olvashatunk ugyanitt, Nopcsa még jóval a jobbágyfelszabadítás után is szembe akart szállni a hatóságokkal egykori hűbéresei védelmében. Szórványos visszaemlékezések szerint olykor a rendiség idején szintűgy a partriarkális „jó főúr” szerepében tetszelgett (uo.). A balázsfalvi Nemzeti Gyűlésen való megjelenését merő opportunizmusnak tekinti V. Cherestiesiu, mai román historikus (Vita 133–134). Bár hozzát teszi, ez akkoriban korántsem volt köz tudott, és a korábbi főispánban bízott „egy ideig” a gyanútlan román polgárság.

A *Jókai Erdélyben* lapjain aránylag kevés a kitékintés, általánosítás. Pedig a tárgyalás során nemegyszer merülnek fel az ember és művész tipikus vonásai, amelyeket nem domborított ki eddig kellően a kutatás. Többször is három esik arról az 1876-i út ismertetésében, hogy a mester

közömbösen ment el az erdélyi reneszánsz és barokk jeles építészeti emlékei mellett. Ugyanabban az esztendőben adta ki itáliai kalandozásainak színes rajzát *Utazás a haragokkal* cím alatt. Kitűnik ebből, bizony Velence és Róma sem keltette fel jobban érdeklődését az architektúra iránt. Szent Péter templománál erősebben vonzották a pápai kertek meg a demokrata szemmel nézett városi nép. Általában is elmondhatjuk, hogy számára többet jelentett az állat- és növényvilág a képzőművészek remekeinél.

Másfelől meglepően jó ítélerővel, gyorsan, élénken figyelt föl a népművészet alkotásaira. Közismert bámulatos jártassága a magyar folklórban, a román és kivált a délszláv népköltés terén való tájékozottságát azonban csak a közelmúltban derítette föl a kutatás (vö. Fried István: *A délszláv népköltészet magyar recepciója Kazinczytól Jókaiig* c. kandidátusi értekezését). A románok esetében nemcsak dalaik, balladáik foglalkoztatták, hanem táncuk, naiv festészetük szintén. Találomra emeli ki Vita *Az Erdélyi aranykora* Sange moarte c. fejezetéből egy havasi biserica freskó tömkelegét, telve groteszk ördögökkel és „sarkantyús csizmájú idomtalan” szentekkel (20). Jósika vagy Kemény regényeiben haszontalanul keresnénk ilyen tárgyú leírást! Az is bizonyos, hogy írónkat nemcsak általános emberszeretete, liberális eszméisege vezette el a hazai nemzeti-ségek megbecsüléséhez, hanem a népi kultúránk iránti fogékonyság is.

Ám a népköltés mégoly lobogó szeretete sem szüntethette meg Jókai ragaszkodását a nemzeti célokot szolgáló költőeszményhez. Jól példázza ezt Arad megyei román mondákon alapuló *Kurbán bég* c. elbeszélése 1860-ból. A jó humorú, derűs kicsengésű történetben az összefogdosott magyar nők végül elűzik a megszálló törököket Dézna várából. Vita Zsigmond megemlíti (99.), más monda-változatok „a várnak és védőinek pusztulását beszélik el”. Valószínűleg hallott erről az író, ám a nagy nemzeti tettekre hívó időszakban nem akart csüggesztő tanulsággal szolgálni. Erre ösztönözhetett alapszabán optimista élet-filozófiája is. A *Csataképekből* is hiányoztak a tragikum klasszikusan tiszta megnyilatkozásai.

Ma már nem hiszik a filológusok, hogy Jókai elutasította a közvetlen tájélményeket, fantáziája béklyóját látta bennük, jobban szerette szakmunkák alapján elképzelni a távoli vidékeket. Ellentmondanak ennek erdélyi barangolásai a szorosan rájuk épülő regényekkel, novellákkal együtt. Egy-egy kedves táj visszatérő motívummá lesz, csakhogy megváltozott névvel, más vidékre áthelyezve, amint ez a Szent Anna-tóval, Detonatóval, mővidéki dagadó forrással megyesik. Feltűnően sok példa akad erre az Egy

az Istenben, rájuk már Szekeres László s magam is rámutattunk. Most a szerző arra figyelmeztet, hogy pusztán alulról szemlélte írónk a Torockó melletti Székelykőt „a tetejéről kitaruló látvány a korábbi erdélyi utakon látottakra alapozó képzetének szüleménye”. (169.) Nála a rokon jellegű emlékkép mindig kiegészítheti az aktuálisat, tájleírásai ezért is eszményítettek, nemcsak a méretek megnövelése következtében. Sohasem pontos megfigyelő (mondjuk Arany János módjára, akitől a természettudós is tanulhat, és tanult is), de hűtlensége viszonylagos. Nem kalandozik el igen messze Torockótól, csupán egy másik erdélyi vidék vonásaival ruhazza fel. Holott akkor frissen élt benne nemrégiben megtett utazása a Karsztokon át, abból szintén meríthetett volna.

Panorámájának megszerkesztésében a romantikus ízlés elvontabb modelljei is befolyásolták. Szembetűnő az, mennyire szereti a szépség (fenség vagy báj) meg a veszély antitézisét hangsúlyozni egy-egy freskójában. (A Vaskapu ismert leírása mellett a Szent Anna-tóé is példa

lehet.) Jókai nagyszerű teljesítményeihez nem mérhetőek a kortárs erdélyi tájképfestészet példái, számbavételük – amint ezt Dávid Gyula könyve s a Jókai-ülésszakon 1975 szeptemberében elhangzott előadása hangoztatja – mégis kívánatos. Barabás Miklós, Szathmáry Pap Károly képeinél is fontosabbak Orbán nagy művének fametszetei, mivel ezek szintén a szellemi rokonságról tanúskodnak, azonfelül könnyen elérhető közvetlen ihletői lehetnek. Vita Zsigmond nem ír ez összefüggésről, a képanyag kiválogatásával mégis e gondolatot sugallja. Megtaláljuk ugyanis a könyvben a torjai Büdös-barlang s a Vaskapu romantikus ábrázolása mellett Szathmáry Pap festményét a Tordai hasadékról.

A *Jókai Erdélyben* alapos összefoglalása az élettrajzi és keletkezéstörténeti kutatás eddigi eredményeinek, s ilyen vonatkozásban sok újat is ad. Szövegválogatása elsősorban a romániai magyar népművelésben fontos.

Nagy Miklós

FENYŐ MIKSA: FELJEGYZÉSEK ÉS LEVELEK A NYUGATRÓL

Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Vezér Erzsébet. Bp. 1975. Akadémiai K. 546 l.

Gellért Oszkár a sok helyütt meglehetősen vitatható hitelességű *Kortársaim* és *Egy ember élete* című emlékezéseiben kétes értékű portrékat rajzolt ifjúsága harcostársairól. Valamennyiüknél sötétebbre színezte azonban Fenyő Miksa arcmását, aki nála szinte advocatus diaboli, a *Nyugat* rossz szellemévé nőtt, aki egy sor megalkuvásba hajszolta bele ingatagabb kortársait. Teljesen érthető, hogy ezek olvastán Fenyő Miksa is megírta a maga önéletrajzát, melynek egyik legnagyobb értéke, hogy nem indulatos „maga mentsége”, hanem nosztalgikus múltidéző; egy öregedő ember néhol naiv, néhol szívszorítóan hiteles vallomása. Fenyő Miksa naivitásairól szól Vezér Erzsébet is a kötet kitűnő bevezetésében, melyben a századvég és a század első éveinek kritikai törekvéseit foglalja össze, s találoan rajzolja meg Fenyő Miksa helyét és történeti szerepét az új irodalmi törekvésekben. A bevezetés szerzője érezhetően vonzódik Fenyő Miksához, nyilván Ady kenyeres pajtását is tiszteli benne. Fenyő életében egyike volt azoknak, akik olyan információkkal tudtak szolgálni a Nyugatra és Adyra vonatkozóan, melyeket semennyi időráfordítással sem lehetne

előbányászni a könyvtárak kincsei közül. A jelek szerint Vezér Erzsébet szóra bírta a nagy idők tanúját – ezt bizonyítja a mindvégig lenyűgözően gazdag jegyzetapparátus –, és eléggé nem méltánylandó tudósi és filológusi ügybuzgalommal megszerezte Fenyőtől az elveszettnek hitt és hírletett „levelesládát”. Ez a történet egyébként egy detektívregénybe is beleillene, hogy ez minő kincseket rejtegetett, azt a *Feljegyzések és levelek*... második részéből tudhatjuk meg.

Vezér Erzsébet helyes érzéssel tapint rá Fenyő Miksa kritikairói habitusának legfontosabb összetevőire: minőségérzékére, taktikus voltára és nem utolsósorban rendkívüli műveltségére, mely ennek a generációnak csodálatos adománya volt. Elsősorban ezek az adottságai segítettek abban, hogy többnyire jól és pontosan tájékozódott a kortárs-irodalomban. A következő generációkat már nem kísérte ilyen gondos figyelemmel. Nála mindennek a szűrője a *Nyugat* volt, nyilván ezért ír érezhető ellenszenvvel József Attiláról és Németh Lászlóról, viszont innen származnak olyan felfedezések, mint a Musilról és a Kirkegaardról írott ismertetőik, s végeredményben ez vonzotta